

Flora Davud qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
(Azərbaycan)

HENRİX FRİDRİX fon DİTSİN ŞƏRQ MƏHƏBBƏTİ VƏ TÜRKCÜLÜK SEVGİSİ

Açar sözlər: Şərq, əlyazmalar, Prussiya, H.F. fon Dits, həyat, yaradıcılıq

Tanınmış alman şərqşünası və diplomatı H.F. fon Dits 2 sentyabr 1751-ci ildə Prusiya krallığına bağlı Bernburq şəhərində anadan olmuşdur. 1769-cu ildə Halle şəhərində hüquq təhsilinə başlamışdır. Təhsilini bitirdikdən sonra Maqdeburqda əyalət hökumətinin sərəncamında 11 il işləmişdir. 1784-cü ildən Prusiyanın İstanbuldakı (Konstantinopoldakı) səfirliyində məsləhətçi olmuşdur. 1786-cı ildən 1790-cı ilə kimi orada vəkil edilmiş nazir və Almanıyanın fəvqəladə böyük elçisi olmuşdur. Türklərə olan böyük məhəbbətinin təsiri altında 1788-ci ildə Berlindən almış olduğu təlimatları, səlahiyyət imkanlarını aşaraq, Türkiyə üçün sərfəli şərtlərlə Almaniya ilə Osmanlı İmperatorluğu arasında müqavilə imzalamışdır.

Şərq ədəbiyyatına və eləcə də qədim əlyazmalara olan böyük həvəsi və qayğısı nəticəsində İstanbulda işlədiyi illərdə şəxsi vəsaiti hesabına Şərqə aid çoxlu sayda nadir və qədim əlyazmaları toplamışdır. Elmə olan marağı sayəsində tanınmış türk alimləri ilə dostluq və mehriban münasibət yaratmışdır. Belə alimlərlə ünsiyyət üçün H.F. fon Dits Şərqə aid biliklərini zənginləşdirməkdə çox faydalı olmuşdur. İstanbulda yaşayarkən şəxsi təşəbbüsü ilə türk, fars və ərəb dillərini öyrənmişdir. Mükəmməl bilik və geniş dünyagörüşünə malik olan Dits çox dəyərli fəlsəfi əsərlər yazmaqla bərabər, qədim əlyazmaların tədqiqi ilə də məşğul olmuşdur.

H.F. fon Dits hələ 1811-ci ildə şəxsi vəsaiti hesabına çap etdirdiyi “Denkwürdigkeiten von Asien in Künsten, und Wissenschaften, Sitten, Gebrauchen und Altenthümern, Reliqion und Regierungsverfassung aus Handschriften.” (Asiya xalqlarının incəsənətindən, elmindən, adət və ənənələrindən, qədim abidələrindən, din və dövlət qanunlarından ibarət toplanmış əlyazmalardan SEÇMƏLƏR) kitabının I hissəsinə yazdığı “Ön söz”də deyirdi: “Bu vaxta qədər Şərq ədəbiyyatının tədqiqi ilə bağlı görülmüş işlər o qədər də yetərli deyil. Vatikanda, Parisdə, Londonda, Oksfordda, Berlində, Florensiyada, Escorialda, Vyanada, Turində, Milanda və Leydendə, yəni Avropanın bütün ictimai kitabxanalarında, eləcə də özəl kitabxanalarda böyük miqdarda Şərqə aid qiymətli əlyazmalar və kitablar saxlanılır. Acınacaqlı haldır ki, bunlar tədqiq olunub maraqlananlara çatdırılmır. Hətta onları oxuya biləcək insanlar da yoxkən Avropada minlərlə Şərq əlyazmalarını toplayıb saxlamağın nə mənası var?”

Bizim cəmiyyətdə şərqilərin bir növ sözcüsü kimi meydana çıxmama haqq qazandıran xüsusiyyət onlarla birlikdə altı il yaşamağım, onların ruhunun və qəlbinin açarını tapmaq üçün elə əvvəlcədən onların dilində danışmağa başlamağım, məmləkətimə dönərkən canlı ölkə və dil biliyinə sahib olmağım, yazılarını eşqlə, həvəslə tədqiq etməkdən çəkinməməyimdir. “Denkwürdigkeiten von Asien.” kitabımda istifadə olunacaq (tədqiq olunacaq-F.D.) yazıların çoxu Türk ədəbiyyatından alınma olacaq” (2, s.4).

Ditsin ürək ağrısı, nigarançılıq və təəssüf hissi ilə verdiyi “Hətta onları oxuya biləcək insanlar yoxkən Avropada minlərlə Şərq əlyazmalarını toplayıb istifadəsiz saxlamağın nə mənası

var?” sualına cavablardan biri də odur ki, Qərb çox vaxt Şərqi mədəniyyətinə, zəngin ədəbi irsinə, tarixin bütün mərhələlərində və müxtəlif dövrlərində zirvədə dayanan yaradıcı şəxsiyyətlərinə qısqanclıq hissi ilə yanaşmışdır. Təkcə bir faktı demək kifayətdir ki, Ditsin Şərqə aid əlyazmalarından “Oğuz kitabı” adı altında toplanmış hikmətli sözlərin və zərb-məsəllərin araşdırılmasında, eləcə də “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqinə aid məqaləsində Şərqə, Şərq ədəbiyyatına xüsusi rəğbətlə yanaşması və üstünlük verməsi, Şərqi mədəniyyətin, elmin beşiyi hesab etməsi, yunanların əksər bilgiləri şərqilərdən götürmələrini əsaslı faktlarla sübut etməsi bir çox Avropa şərqşünaslarının hiddətinə səbəb olduğu üçün o, yerli-yersiz hücumlara məruz qalmışdır. Belə ki, ixtisasca hüquqşünas olan Ditsin Şərq ədəbiyyatına və ictimai-fəlsəfi fikir tarixinə böyük maraq göstərməsi, yazılı faktlara əsaslanaraq ciddi elmi araşdırmalar aparması Avropa alimlərinin bəzilərinin xoşuna gəlmirdi. Belə tədqiqatçılardan biri də avstriyalı şərqşünas H. Fon Hammer olmuşdur.

Təbiidir ki, şəxsiyyəti, elmə olan yaradıcı münasibəti, yüksək mənəvi keyfiyyəti ilə çoxlarına nümunə olan H.F. fon Dits H. Fon Hammerin daha çox qısqanclıqdan və fərdi düşüncələrindən, iddialarından qaynaqlanan, dözümsüzlükdən, paxıllıqdan doğan tənqidi məqalələrini cavabsız qoya bilməzdi. Elə bu səbəbdən də o, 600 səhifəlik kitabı ilə Hammerin elmi cəhətdən çox aşağı səviyyədə olan, faktlara və dəlillərə söykənməyən, əsassız, xudpəsəndliklə yazılmış qərəzli tənqidi yazılarının altını üstünə çevirmişdir (3, s.26).

Ditsi şəxsən görməsə də onun yaradıcılığını və tərcüməçilik fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən böyük alman şairi və mütəfəkkiri Göte görkəmli şərqşünasın belə çəkişmələrə vaxt və pul sərf edib 600 səhifəlik kitab çap etdirməsinə təəssüflənirdi.

Ditsin araşdırmaları zamanında bir çox alman alimləri, şairləri və tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, onların Şərq ədəbiyyatına olan marağını artırmışdır. O cümlədən onun alman dilinə tərcümə etdiyi “Qabusnamə” və Şərqə aid topladığı çox qiymətli qədim əlyazmaların tədqiqinə həsr olunmuş iki hissədən ibarət “Denkwürdigkeiten von Asien .” (2) kitablarını oxumuş Göte Ditsə olan xüsusi ehtiramını və məhəbbətini “West-östlicher Divan” (Şərq-Qərb divanı) adlı əsərində belə ifadə etmişdir: “Fon Ditsin təhsilimə böyük təsirini minnətdarlıqla dəyərləndirirəm. Şərq ədəbiyyatı ilə yaxından maraqlandığım vaxtlarda əlimə “Qabusnamə”nin alman dilinə tərcüməsi keçmişdi. Çox böyük əhəmiyyət verdiyim bu əsərə vaxt ayıraraq dostlarımdan bir neçəsini onu oxumağa dəvət etdim. Hər bir sahədə götürdüyüm nəsihət və bilgiyə görə borclu olduğum, hər cürə minnətdarlığa layiq olan bu adama bir nəfər vasitəsilə səmimi salamlarımı göndərdim və qarşılığında o, mənə lalələr haqqındakı risaleyi (3) göndərmək lütfündə bulundu. Bu dəfə mən ipəkvari bir kağızı şahənə yıldızlı çiçəklərlə tezhib etdirərək ortasına bu şeiri yazdım:

„Wie man mit vorsicht auf der Erde wandelt,
Es sei berquaf, es sei hinab vom Thron.
Und wie man Menschen wie man Pferde handelt,
Das alles lehrt der Köniq seinen Sohn.

Wir wissen's nun durch dich der uns beschenke;
Yetzt fügest du der Tulpe Flor daran,
Und wenn mich nicht der qoldne Rahm beschrenkte,
Wo endete was du für uns qethan!“ (3, s.26)

Tərcüməsi:

„Dünya üzərində ehtiyatla necə gəzilir,
Yoxuş yuxarı olsun, yaxud taxt-tacdan aşağı olsun.
İnsanlarla necə, atlarla necə rəftar edilir
Bütün bunları kral öz oğluna öyrədir.
Bu biliyi bizə bəxş edən Sənsən.
İndi də sən lələ ilə çiçəkləndirirsən
Əgər bu ulduzlu çərçivə mənə sərhəd çəkməsəydi,
Bizim üçün etdiklərin harada bitərdi!”

Yeri gəlmişkən onu da əlavə etmək istəyirik ki, Göte ilə Dits şəxsən görüşməmişlər, onlar məktublaşmışlar. Ditsin vaxtsız vəfatı bu görüşə imkan verməmişdir.

H.F. fon Dits son dərəcə yüksək dəyər verdiyi qədim əlyazmaların tədqiqinə böyük məsuliyyət hissi ilə yanaşmış, təhriflərə, yersiz əlavələrə qətiyyənlə yol verməmişdir. Bu barədə onun özünün fikirlərini olduğu kimi veririk: “Az sözlə həqiqətin cazəbedici ifadəsi olan bu sətirlər böyük kitablardan daha çox işıq verir. Bəlkə bəziləri razılaşırdılar ki, mən kitabda ən yaxşı kəlamları saxlayım və qalanları arada ötürüm. Əlbəttə, mənim özüm üçün də rahat olardı ki, tərcümə üçün çətin nə varsa onları „pisdir“ adıyla aradan çıxarım. Ancaq vicdanım buna yol verməz ki, ən yaxşılardan saxlayım. Axı insanların hamısı eyni cür düşüncüdür. Mən özüm qədim kitabların təhrif olunmasını sevmədiyim kimi, yəqin bir çoxları da belə fikirləşir. Əgər biri yüngüllük edib bir şeyin üstündən keçirsə, o, o biri şeylərin də təhrif olunmasında vicdansızlığa yol verə bilər“. (Söhbət „Denkvürdiquiten von Asien...“ kitabının birinci hissəsində tədqiqatçı cəlb olunmuş türkcə-tatarca atalar sözlərinin əlyazmasından gedir – F.D.) (4, s.164).

Bu araşdırmasında Dits haqlı olaraq Şərq xalqlarının yüksək sənətkarlıqla ifadə olunmuş atalar sözlərinin təfəkkürün zənginləşməsinə, həyatı düzgün istiqamətləndirməyə, yüksək əxlaqi dəyərlərin formalaşmasına xidmət etdiyini xüsusi qeyd etmişdir. Belə ki, Dits burada da Şərqə olan rəğbətini gizlətməyərək yazır: “İndi bir çox avropalılar vardır ki, özlərini çox mədəni hesab edir və iddia edirlər ki, bizim mədəniyyətimizə yad olan tatarlardan (tatar türklərini nəzərdə tutur.-F.D.) heç nə öyrənmək olmaz, çünki onlar çox vaxt heç özləri də bilmədən bəzi ümumi cümlələrdə yüksək fikirlər deyirlər və bununla da məşhurlaşmışlar. Belə düşüncələrin səhvlərini onlara uzun-uzadı izah etmək əbəsdir, çünki elə bir vasitə yoxdur ki, onların özündən razılığının qarşısını alsın. Onların belə xudpəsəndliyi çox halda ağıllı düşüncəyə üstün gəlir və onlara öz yüngül fikirlərində qalmağa əsas verir“ (4, ç.162)

Dits öz araşdırmasında diqqətini daha çox türklərin nəsil tarixini və keçmişini işıqlandırmağa yönəldir. O yazır: “Oğuz xandan törəyən və Çingiz xan nəslindən olan Xarəzm padşahı Əbül Qazi Bahadır xanda oxuyuruq ki, (Tatarların nəsil tarixi, Leyde, 1728. Hansının ki haqqında mənə kitabın qədim dili kimi moğulca əlyazmam var) Nuhun oğlu Yafətin Türk adında bir oğlu vardı ki, o da öz adına uyğun olaraq övladları kimi Türk adlandırılan bütün tatarların, türklərin və moğulların nəsil atası sayılırdı... ”

Kitabın dili haqqında (söhbət „Oğuz kitabı“ adı altında toplanmış Dədə Qorqudla bağlı atalar sözü və zərb-məsəllərdən gedir.-F.D.) əlavə olaraq onu da demək lazımdır ki, onun dilini, yuxarıda dediyim kimi, tatar və moğullara qədər götürmək lazımdır ki, tatar və moğulların dili qədimdə Yafət və türk dillərinin törəməsi və yaxud da dialekti olmuşdur... Osmanlılar danışan türk dilində mənim 500 il bundan əvvəlki dövrə qədər, yəni Osmanlı sülaləsinin yaranmasına

qədərki dövrə aid əlyazmalarım vardır ki,mən onları yaxşı başa düşürəm. Bu onu sübut edir ki, osmanlılar oğuzlardan əvvəl mövcud olmuşlar.Oğuz kitabının müəllifinin qədim osmanlı ilə eyniliyi bir də ondadır ki,onun dillə oxşarlığı ilə yanaşı orfoqrafik quruluşu da 400 il və daha əvvəl işlək olan osmanlı dilinin orfoqrafiyasında da özünü göstərir“ (4, s.165).

Ditsin türklərin nəsil tarixi haqqında belə mülahizələri çoxdur.Onun fikirlərinin nə dərəcədə həqiqətə uyğun olduğunu dəqiqləşdirmək üçün elmi araşdırmalara ehtiyac vardır. Bizim mövzudan bir qədər uzaqlaşaraq Ditsin Şərqlə aid topladığı və şəxsi fondunda saxlanılan 403 ədəd əlyazmadan yalnız ikisinin adını çəkməkdə məqsədimiz odur ki,bunların hər biri ayrı-ayrılıqda dərin və ətraflı məlumatlara malik olan dəyərli tədqiqat mövzususdur. Arzu edərdim ki, xalqımızın şərəfli keçmişini, ədəbi irsini öyrənmək üçün Avropada istifadəsiz saxlanılan və yalnız bizə mənsub olan nadir əlyazmalara sahib çıxaraq.Dəyərli alimlərimiz və tanınmış tədqiqatçılarımız bu memuarları alman alimi H.F. fon Dits qədər sevib araşdıraraq onları qaranlıqdan işığa çıxarsınlar və geniş oxucu auditoriyasına, dünya ictimaiyyətinə tanıtınlar.

„Oğuz kitabı“nda olan atalar sözlərinin bəzilərinin almanlarda da işlənməsinə aydınlıq gətirən Dits deyir ki,biz Asiyadan olan ulu babalarımızın hikmətli sözlərini öz mirasımız kimi tanıya bilərik, çünki biz də Yafət nəslinə mənsubuq (4, s.164)

Çox maraqlıdır ki, tanınmış şərqsünas-tərcüməçi,ədəbiyyatımızın və mədəni irsimizin Avropada ən yaxşı təbliğatçısı çox hörmətli H.Ə. Şmide də özünün türk xalqlarına olan sevgisini nəsil qohumluğu ilə əlaqələndirmişdir (5, s.40-41)

H.F. fon Dits təkcə özünə və ya əsərlərinə qarşı olan əsassız tənqidlərə müqavimət göstərmirdi, o, eyni zamanda insanlığın,mədəniyyətin beşiyi olan Asiyaya, Şərqlə söz atanlara da qəzəblənirdi və cavabını verirdi. O yazır: “Türklər haqqındakı bir kitabında Tott adlı bir müəllif, türklərin dilində namus anlayışını təsvir edən tək bir kəlmə tapılmadığını söyləyir. Həqiqəti kobud şəkildə təhrif edən müəllifin bu qabalığını, özünü türkcə bilirmiş kimi göstərməsini düşünsək də o, bağışlanmazdır. Çünki bu dildə namusu ifadə edən bir deyil, ona qədər kəlmə var. Fəqət daha da mühüm olanı digər Şərqlə millətləri kimi türklərin də namus sözünü ar məfhumuna dayandırmalarıdır. Çünki ar kökənli olmayan namus, boş söhbətdən başqa bir şey deyildir“ (6, s.411).

Ditsin türklərə olan məhəbbəti İstanbulda (Konstantinopolda) səfirlikdə işlədiyi illərdə onlardan gördüyü doğma münasibətdən və səmimi dostluqdan da qaynaqlanmışdır. Yazılarından aydın görünür ki, o, İstanbulda olduğu müddətdə həmişə türk ziyalıları ilə dostluq etmiş, onlarla elmi fikir mübadiləsi aparmış,hətta onlardan tarixi keçmişin yaxşı bilicilərindən olan Rəşid əfəndi ilə Rəis əfəndinin şifahi məlumatlarını öz tədqiqatında nəzərə almışdır.

Fəaliyyətini başa vurub İstanbuldan ayrılarkən dostlarının və onu tanıyanların onunla vidalaşmağını Dits özü belə təsvir edir: “Vidalaşarkən qəbulumda olan nazirlər göz yaşları içərisində idilər. Dünən məni aparacaq gəmiyə mindim.Bu gün Hamburqa doğru yola düşəcəyik. Bu vaxt mənə hüznü bir xəbər gəldi; (Sultan) Selim zamanında bab-i alinin bana verdiyi onur kitasının kumandanı olan çorbacı, ayrıldığıma həddən ziyadə kədərlənərək vəfat etmişdir. İki gündür ki, mənim gəmim ağlayaraq mənimlə vidalaşmağa gələn türklərlə dolub boşalır. Hamısı bir ağızdan (bunun kimi bir elçi bizə heç vaxt gəlməyib və gəlməyəcək də) deyir. Qəlbimə bu yetər“ (3, s.24).

Bütün şüurlu həyatını elmin,mədəniyyətin inkişafına,xalqlar arasında dostluq münasibətlərinin yaranmasına və möhkəmlənməsinə həsr edən,türk xalqının böyük dostu H.F. fon Dits yazır: “Mən yunanların bir çox anlayışları və məlumatları Şərqlədən götürdüklerini faktlarla əsaslan-

dırmışam... Qədim dövrlərə aid qaranlıqları işıqlandırmaq heç vaxt itirilmiş zəhmət hesab edilə bilməz, çünki bizdən sonra bundan bəhrələnenlər az da olsa bizə minnətdar olacaqlar“ (7, s.419).

Əlbəttə, xalqımızın şərəfli keçmişini, milli xüsusiyyətlərini, mənəvi dünyasını, əzəmət və qüdrətini özündə əks etdirən, mərdlik və qəhrəmanlıq salnaməsi olan „Kitabi-Dədə Qorqud“ dastanını qaranlıqdan işığa çıxaran, onun ilk tədqiqatçısı olan bu böyük şəxsiyyətə türk xalqları və eləcə də qorqudşünaslar sonsuza qədər minnətdar olacaqlar!

Ditsdən sonra „Dədə Qorqud“un tədqiqi ilə məşğul olan alimlərin ümumi sayı məlum deyil. Ancaq əminliklə deyə bilərik ki, bütün qorqudşünaslar türk xalqlarının sevgisini qazanmış Ditsi bu abidənin ilk tədqiqatçısı kimi ehtiram və minnətdarlıqla həmişə xatırlayacaqlar, heç vaxt unutmayacaqlar!

Heynrich Fridrich fon Dits 07.04.1817-ci ildə Berlində vəfat etmişdir.

Vəsiyyətnaməsinə əsasən şəxsi kitabxanasında olan 17.000 kitabını və içərisində 403-ü Şərqi aid olan 835 qədim əlyazmalardan ibarət fondunu Berlin Kral kitabxanasına bağışlamışdır. Özünün vəsiyyətinə uyğun olaraq bu kitablar və əlyazmaları sağlığında tərtib etdiyi nömrə altında qorunub saxlanılır.

Maddi varidatını isə bu xeyirxah, ləyaqətli, nəcib insan Yoxsullara Yardım Fonduna vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. H.F. fon Dits. Unfunq und Betruq in der morgenlandischen Literatur, Halle, Berlin 1815
2. H.F. fon Dits. Denkvürdigkeiten von Asien, 1, 2-hissələr. Berlin und Halle, 1811-1815.
3. H.Ə. Şmide. Tarih dərgisi, 2001
4. H.F. fon Dits. Denkvürdigkeiten von Asien..., 1 hissə
5. H.Ə.Şmide. Türk ədəbiyyatı, aylıq fikir və sənət dərgisi, fevral, 1996, say 268
6. Keykavus, Buch des Kabus (Kabusnamə)nin almanca tərcüməsi. Berlin 1811
7. H. F. fon Dits. Denkvürdigkeiten von Asien..., 11 Teil, 1815

Флора Давуд гызы
Азербайджанский государственный экономический университет (Азербайджан)

**ЛЮБОВЬ ГЕНРИХА ФРИДРИХА фон ДИТСА К ВОСТОКУ И
ТЮРКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

Р Е З Ю М Е

Статья посвящена жизни и творчеству Генриха Фридриха фон Дитса, выдающегося востоковеда, общественного деятеля, переводчика, основоположника изучения эпоса Китаби-Деде Коркут.

Статья знакомит читателей с его деятельностью, посвященной изучению и пропаганде восточной литературы в Европе, а также его высокой оценкой восточной литературы и народов.

Ключевые слова: Восток, рукописи, Пруссия, Г.Ф.фон Дитс, жизнь, творчество

Flora Davud qızı
Azerbaijan State Economical University

**HENRICH FRIDRICH FON DITS'S LOVE TO EAST AND LOVE
FOR TURKIC LITERATURE**

S U M M A R Y

The article deals with the life and creative activity of H. F. fon Dits a renowned orientalist, translator and public figure, who also laid the foundation of the studies of the epos of “Kitabi-Dede Gorgoud”. The article also informs the readers on his researches in the sphere of oriental literature, activities on the publicity of this literature in Europe and on his estimation of the oriental literature and nations.

Key words: East, manuscript, Prussia, life, Henrich Fridrich fon Dits, creative activity